

◆ Alim təklif verir

Aqroemal sənayesində klasterləşmə: reallıq və perspektivlər

İqtisadi səmərəlilik baxımından yerli xammal və yarımfabrikatlar hesabına istehlak məhsullarının istehsalı, daxili bazarda satışı və ixracı ölkə iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təkcə 2021-ci ildə Azərbaycandan ixrac olunan xammal və yarımfabrikat məhsullar ümumi ixracın təxminən 90 faizindən çoxunu təşkil etmişdir.

Onların içərisində aqrar məhsullar da az deyil. Məsələn, 2018-2020-ci illərdə ölkəmiz 236,3 min ton pambıq məhlacı, 31,3 min ton pambıq ipliyi, 15,6 min tondan çox fermentlənmiş tütün, 1,63 milyon ton emal olunmamış təzə meyvə və tərəvəz, 3,4 milyon ədəd heyvan dərisi və digər xammal resursları ixrac etmişdir. Yalnız 2021-ci ildə Azərbaycan xarici bazarlara 123 min ton pambıq məhlacı çıxarmışdır ki, bu da həmin ildəki istehsaldan 1,3 dəfə çoxdur. İstehsal olunan pambıq ipliyinin isə 82 faizi ixrac edilmişdir.

2022-ci ilin altı ayının yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə Prezident İlham Əliyev demişdir: "...emal sənayesi, yüngül sənaye də sürətlə inkişaf etməlidir. Əfsuslar olsun, baxmayaraq ki, müəyyən addımlar atılıb, amma pambıqçılıqda hələ də yığılan 50 faiz məhsul məhlac kimi ixrac olunur. Özəl sektor Mingəçevir şəhərində iki, ya üç fabrikin quruluşu, sonra bu iş dayandı. Ona görə baxmaq lazımdır. Təqdimatlar etmək lazımdır, bəlkə hansısa imtiyazlar vermək lazımdır. Biz dəyər zəncirini niyə tam işə sala bilmirik".

"Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nda prioritet sənaye sahələri üzrə ərazi-istehsal və sənaye klasterlərinin yaradılması, sənaye klasterlərinin təşviqi və inkişafı tədbirlərinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (bənd 4.2.14). Dövlət proqramının qəbulundan, demək olar ki, 9 il keçməsinə baxmayaraq, nəinki klaster yaradılmamış, onun normativ hüquqi bazası da tam işlənilməmişdir.

Elə burada sənaye klasterlərinin yaradılmasının Rusiya təcrübəsini qıscaca olaraq diqqətə çatdırmaq istədik. 2015-ci ildə Rusiya hökumətinin "Sənaye klasterləri və sənaye klasterlərinin ixtisaslaşmış təşkilatları haqqında" və 2016-cı ildə "Sənaye klasterlərinə federal büdcədən subsidiyaların verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında" qəbul etdiyi qərarlarda klasterlər tələblər müəyyən edilmişdir: klasterin tərkibində ən azı 10 sənaye müəssisəsi və son məhsul istehsal edən ən azı 1 sənaye müəssisəsi olmalıdır. İştirakçıların ən azı yarısı tərəfindən klasterin ixtisaslaşdırılmış təşkilatı təsis edilməlidir. Bu təşkilat klasterin birgə layihələrinin koordinatoru funksiyasını yerinə yetirir. Klasterin iştirakçıları ölkənin bir və ya bir neçə regionunda yerləşə bilər. Klasterin son məhsulunu istehsal edən sənaye müəssisəsi istisna olmaqla, bir istehsalçının istehsal etdiyi məhsulun ən azı 50 faizi digər iştirakçı tərəfindən istifadə olunmalıdır. Sənaye klasterinin yaradılması barədə regionla müqavilə bağlanılmalıdır. Onu da qeyd edək ki, Rusiyada sənaye klasterlərinin yaradılmasının təşkilatı və reyestrinin aparılması Rusiyanın Sənaye və Ticarət Nazirliyinə həvalə olunub. Qanunvericilik aktına uyğun olaraq bir neçə istiqamət üzrə layihələrin icrasına çəkilən xərclərə görə klasterlərə federal büdcədən subsidiya verilir. Bütün bunların sayəsində hazırda Rusiyanın 60-dan çox regionunda 2 mindən çox sənaye müəssisəsini əhatə edən 130-dan çox sənaye klasteri fəaliyyət göstərir.

Qayıdaq Azərbaycana. Bu gün ölkəmizin, məsələn, toxuculuq və geyim istehsalı sənayesində fəaliyyət göstərən 213 müəssisədən 65,3 faizi mikro, 16 faizi kiçik müəssisədir. Belə müəssisələrin hər birində müvafiq olaraq 10 nəfərə qədər və 11-50 nəfər işçi çalışır. Orta və iri müəssisələrin sayı 40 vahiddir (2021-ci il). Bu iri müəssisələrlə texnoloji əlaqəsi olan müəssisələrin bazasında müstəqillikləri saxlanılmaqla toxuculuq klasterlərinin yaradılması mümkündür. Ölkədə klasterləşməyə aid normativ hüquqi bazanın hökumət tərəfindən tezliklə hazırlanması da vacibdir.

Strateji Yol Xəritəsində haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri arasındakı biznes tərəfdaşlığı zəif inkişaf etmişdir. Onların qarşılıqlı əməkdaşlığının gücləndirilməsi və kollektiv faydalardan yararlanması üçün konkret addımlar atılmalıdır.

Azərbaycanda bəzi şəxslər sənaye parklarının yaradılmasını klasterləşmə kimi qəbul edirlər. Ancaq bu belə deyil. Strateji Yol Xəritəsinin müəllifləri də hesab edirlər ki, Azərbaycanda yaradılan sənaye və texnoparklar klasterlərə məxsus bütün keyfiyyətləri əhatə etmədiyinə görə onların fəaliyyətinin effektivliyi qənaətbəxş səviyyədə deyil. Üstəlik, həmin parkların rezidentlərinin və qeyri-rezidentlərinin qeydiyyatı klasterləşmə prinsipinə əsaslanmır.

Prezidentin 15 iyul 2021-ci il tarixli "Aqrar sahədə istehsalın və emal sənayesinin inkişafına dair bir sıra tədbirlər haqqında" fərmanı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinin genişləndirilməsinin və dəyər zəncirinin həlqələri üzrə aparılmasının, yəni klasterləşmənin vacibliyi bir daha vurğulanmışdır. Araşdırmalarımız isə göstərir ki, Azərbaycanda daxili və xarici investorlar üçün kənd təsərrüfatının cəlbedicilik səviyyəsi aşağıdır. Məsələn, 2014-2021-ci illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş daxili investisiyaların 4,5, xarici investisiyaların isə 0,3 faizi aqrar sektorda istifadə edilmişdir. Üstəlik, bu sektora qoyulan daxili investisiyalarda dövlətin payı daha çoxdur.

Aqrar sahənin investisiya cəlbediciliyinin yüksək olmamasının səbəbləri müxtəlifdir və onlardan biri də klasterləşmə ilə bağlıdır. Sahənin əsas məhsullarından birinin - pambıqçılığın misalında problemi araşdırmağa çalışaq. Məlumdur ki, birbaşa Prezidentin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda pambıqçılıq artıq bərpa edilmişdir. 2015-ci ildə 18,7 min hektardan 35 min ton pambıq tədarük edilmişdirsə, 2021-ci ildə bu rəqəm 8,2 dəfə artaraq 287 min tona çatmışdır. Məhsuldarlıq isə 1,5 dəfə artaraq 28,5 sentner olmuşdur. Hesab edirik ki, işğaldan azad edilmiş rayonların hesabına pambıqçılıq daha da genişlənəcəkdir.

Azərbaycanın pambıqçılıq praktikasında torpaq mülkiyyətçisi xam pambığı alan müəssisə ilə müqavilə bağlayır. Fermer əkin sahəsinin şumlanması, çiyidin, ziyanvericilərə qarşı dərman preparatlarının, gübrələrin alınması və məhsulun yığılmasına görə sifarişçidən nağd pul və natura şəklində avans alır. İstehsalçı məhsulu təhvil verəndə alıcı ilə son hesablaşmalar həyata keçirilir.

Keçək əsas mətləbə. 2021-ci ildə Azərbaycan 123 min ton pambıq məhlacı və 18,5 min ton pambıq ipliyi ixrac etmişdir. Pambıq parça istehsalı ölkə üzrə 2018-ci illə müqayisədə 1,8 dəfə artsa da, 2021-ci ildə Azərbaycana 6,3 milyon kv.m parça idxal olunmuşdur. Bütünlükdə toxuculuq materialları və məmulatların idxal dəyəri 497 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu baxımdan hesab edirik ki, pambıqçılığın inkişafının davam etdirilməsi ölkədə toxuculuq sənayesinin dirçəlməsinə, deməli, bu sahədə klasterin yaradılmasına və son məhsul istehsal etməyə şərait yarada bilər.

Apardıığımız araşdırmalar göstərir ki, 2021-ci ildə ölkə üzrə ən çox pambıq istehsal olunan Mil-Muğan iqtisadi rayonudur. Həmin il Azərbaycanda istehsal olunan 287 min ton pambığın 40 faizə qədəri bu iqtisadi regionun payına düşmüşdür. Ölkə üzrə pambıq məhlacının da 45 faizdən çoxu həmin iqtisadi rayonda istehsal olunmuşdur. Əvəzində, məsələn, pambıq ipliyinin 18 faizi Abşeron iqtisadi rayonunda, 50 faizi Bakıda istehsal edilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, ölkə üzrə pambıq məhlacının yarısını istehsal edən Mil-Muğan regionunda nə pambıq ipliyi, nə pambıq parçası, nə də istehlaka hazır digər məhsul istehsal olunur. Halbuki təxminən 530 minə yaxın əhalisi olan Mil-Muğan iqtisadi rayonu sənayecə elə də inkişaf etmiş region sayılmır. Paytaxt nəzərə alınmadan, bu regionda ölkə sənayesinin 6 faizə qədəri istehsal olunur. Adambaşına əhalinin nominal gəlirləri və pərakəndə ticarət dövriyyəsi də orta respublika səviyyəsindən aşağıdır. Bu səbəbdən Mil-Muğan iqtisadi rayonunda sənaye klasterinin yaradılması məqsədə uyğun olardı.

Sənaye klasterinin pambıqçılığın inkişaf etdiyi Şirvan-Salyan və Qarabağ iqtisadi rayonlarına da aid etmək olar. Qarabağ iqtisadi rayonu illik pambıq istehsalının həcminə görə Mil-Muğan iqtisadi rayonundan sonra ikinci yerdədir. Elə Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda da az pambıq istehsal edilmir. Bu sahə üzrə digər mühüm məsələ xam pambığı fermerlərdən satın alan MMC-lərin söylərinin klasterləşmə əsasında pambıq istehsalçıların söyləri ilə birləşdirməkdir. Söylərin birləşməsi hər iki tərəf - həm sifarişçilər, həm də istehsalçılar üçün sərfəlidir.

Aqrar sektor məhsullarının istehsalçı qiymətlərinə gəldikdə, onların tənzimlənməsi məsələsi ayrıca tədqiqatın aparılmasını tələb edir. Bununla belə, təkcə onu diqqətə çatdırırıq ki, xam pambığın istehsalçı qiymətlərinin beynəlxalq praktikanı nəzərə almaqla dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zəruridir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkədə yaranmış iqtisadi və təsərrüfat şəraitindən asılı olaraq, qiymətlər dövlət tərəfindən tənzimlənir. Məsələn, XX əsrin 30-cu illərində ABŞ Prezidenti F.Ruzveltin ilk fərmanlarından biri kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsinə aid olmuşdur. Fərmanla həmin məhsulların satış qiymətinin aşağı həddi təsdiq edilmişdir. İndinin özündə də bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, Yaponiya, İsveçrə) istehlak qiymətlərinin müəyyən faizə qədəri dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Azərbaycanda da bəzi aqrar məhsulların istehsalçı qiymətləri hökumət tərəfindən tənzimlənir. Buna misal olaraq buğdanın qiymətləri ilə bağlı atılan addımları göstərmək olar. "Ərzaqlıq buğda ilə özü-nütəminətmə səviyyəsinin

yüksəldilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında" Prezidentin 19 iyul 2022-ci il tarixli fərmalarına əsasən, Nazirlər Kabineti ərzaqlıq buğdanın maya dəyərini və istehsalçının mümkün qazancını nəzərə almaqla 2022-ci ildən ərzaqlıq buğdanın dövlət tədarük qiymətini müəyyən etmişdir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi isə təsərrüfat subyektləri ilə ərzaqlıq buğdanın istehsalına dair müqavilələr bağlamağa başlamışdır. Bu yerdə bir məqama diqqət çəkmək istərdik: Azərbaycanda elə məhsullar var ki, tələbatdan çox, elə məhsullar da var ki, əksinə, az istehsal olunur. Ona görə də hesab edirik ki, istehsalçı və istehlakçı qiymətləri zəruri hallarda bazar iqtisadiyyatının imkan verdiyi yol və üsullarla tənzimlənməli və onlara dövlət tərəfindən nəzarət edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı ilə idxal mallarını yerli istehsal (emal) malları ilə əvəz edəcək məhsulların dairəsinin müəyyənləşdirilməsi, maya dəyərini təşkil edən xərclərin optimallaşdırılması və istehsal edilən yerli məhsulların qiymətinin azaldılması üçün aqrar emal müəssisələrinə vergi təşviqlərinin verilməsi barədə Nazirlər Kabinetinə tapşırıqlar verilmişdir. Həmin tapşırıqların araşdırılması əsasında müəyyən etmişik ki, 2021-ci ildə ölkəyə idxalın 35 faizini istehlak malları, 20 faizə qədərini kapital yönümlü mallar və 45 faizini emal olunmamış və emal edilmiş məhsullar təşkil etmişdir. Ölkəyə 2 milyard dollarlıq ərzaq məhsulları, 2,6 milyard dollarlıq kapital yönümlü mallar, 3,4 milyard dollar dəyərində sənaye təchizatı məhsulları idxal olunmuşdur. Bu rəqəmlərdən çıxan nəticə ondan ibarətdir ki, bütün uğurlara baxmayaraq, ölkənin aqrar sektorunun və emal sənayesinin inkişafı sürətlənməlidir.

Fərmandan irəli gələn digər məsələ emal sənaye məhsullarının maya dəyərini təşkil edən xərclərin optimallaşdırılması və vergi güzəştlərinin edilməsidir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəyyən etmişik ki, 2021-ci ildə Azərbaycanın emal sənayesinin əlavə dəyərə görə rentabilliliyi 53,3, xalis mənfəətə görə 28 faiz olmuşdur. Bu o deməkdir ki, hər manat əsas fondun əvəzində emal sənayesində 53 qəpik əlavə dəyər, 28 qəpik xalis mənfəət formalaşmışdır. Bunlar çox yüksək göstəricilər olsa da, əsasən qiymət artımının nəticəsidir. İndiki halda isə söhbət optimallaşdırmadan, vergi güzəştlərindən yox, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsindən, 2016-cı ildə qəbul edilmiş "Antideminq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında" qanunda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsindən, dövlətin investisiyaları hesabına emal sənayesinin konkret inkişafının təmin edilməsindən, aqrar sektorda kooperativlərin yaradılmasının stimullaşdırılmasından və bütünlükdə aqroemal sənayesində klasterləşmənin həyata keçirilməsindən gedir. Mövcud qlobal reallıq onu tələb edir ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında insti-tusional tənzimləmə zamanın tələblərinə və yaranmış mövcud vəziyyətə uyğun daim təkmilləşdirilməlidir.

Tofiq HÜSEYNOV,
Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutunun
şöbə müdiri, professor,
Əməkdar iqtisadçı